

Decree on the Endowment and Distribution of Shares of Water from the Farhadabad Qanat in Shiraz

Mohammad Sadegh Mirzaabolghasemi¹

Abstract

Farhad Mirza Mo'tamed al-Dowleh, during his governorship over Fars (1293–1298 AH), paid special attention to the development and prosperity of Shiraz. Among his efforts was the dredging and restoration of the Karim Khani qanats, during which a new qanat was established and named "Farhadabad.". Farhad Mirza endowed a portion of this qanat's water and distributed another portion among the nobles in Fars. Little is known about the Farhadabad qanat in Shiraz, with only a few local sources briefly mentioning it. Therefore, the present study aims to explore the historical dimensions, endowment conditions, and distribution of water shares from the Farhadabad qanat based on the decree issued by Farhad Mirza Mo'tamed al-Dowleh on this matter. This article adopts a historical research method with a descriptive-analytical approach, relying on archival documents and first-hand historical sources. The findings indicate that the Farhadabad qanat was located near the Jowshak spring in the Qasr-e Qomsheh plain. It was discovered in early Sha'ban 1295 AH during Farhad Mirza

1. Associate Professor, Faculty of Art and Architecture, Shiraz University, Shiraz, Iran.
mirzaabolghasemi@shirazu.ac.ir

Received: Dec 20, 2024 - Accepted: April 17, 2025

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose

Mo'tamed al-Dowleh's inspection of the Karim Khani qanats, but its utilization took about a year to start. The water volume of the Farhadabad qanat was approximately one to one-and-a-half *sang*¹. The water flowed toward Shiraz via the *Nahr-e A'zam* (Great Canal) and into the main distribution point (*Moqqasem-e A'la*) along two river bends (*Band-e Rudkhaneh* and *Moqarrab*), where it was used. The water from the Farhadabad qanat was divided into fourteen shares: four shares were endowed to the Khan School in Shiraz and its adjacent reservoir, while the remaining ten shares were allocated to ten influential scholars and dignitaries of Fars, with one share per person. It is likely that before his departure from the governorship of Fars (Rabī' al-Thānī 1298 AH), Farhad Mirza modified the endowment terms, redirecting part of the qanat's shares in favor of the *Takveh* (mausoleum) of *Esmat al-Saltaneh*, the wife of his son Abdolali Mirza, located in the Hafeziyeh complex. He dedicated the charitable rewards (*thawab*) of the Farhadabad qanat to the souls of his parents and the parents of Naser al-Din Shah Qajar. However, the benefits of this endowment primarily favored a select few nobles of Shiraz.

Keywords: Decree, Farhadabad Qanat, Farhad Mirza Mo'tamed al-Dowleh, Shiraz, Qajar Period.

1. A traditional unit of water measurement

حکم وقف و تقسیم سهام آب قنات فرهادآباد شیراز

محمدصادق میرزا ابوالقاسمی^۱

چکیده

فرهادمیرزا معتمدالدوله در مدت حکومت بر فارس (۱۲۹۳-۱۲۹۸ق) به عمران و آبادانی شیراز توجه ویژه‌ای کرد؛ از جمله به لای‌روبی و اصلاح قنات‌های کریم‌خانی پرداخت که در خلال این اقدام، بنیاد قنات تازه‌ای گذاشته شد و «فرهادآباد» نام گرفت. فرهادمیرزا بخشی از آب این قنات را وقف و بخشی را میان بزرگان فارس تقسیم کرد. از قنات فرهادآباد شیراز اطلاع چندانی در دست نیست و تنها در برخی منابع محلی به اختصار از آن یاد شده است؛ از این رو، هدف از این پژوهش شناخت ابعاد تاریخی، شروط وقف و تقسیم سهام آب قنات فرهادآباد شیراز بر پایه‌ی خوانش حکم فرهادمیرزا معتمدالدوله در این خصوص است. این مقاله با روش تحقیق تاریخی و تحلیلی و با تکیه بر اسناد آرشیوی و منابع دست اول نوشته شده است. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد که قنات فرهادآباد در نزدیکی چشمه‌ی جوشک، در صحرای قصر قمشه قرار داشت. این قنات در اوایل شعبان ۱۲۹۵ق، هنگام بازدید فرهادمیرزا معتمدالدوله از قنات‌های کریم‌خانی کشف شد، اما بهره‌برداری از آن تا حدود یک سال بعد به طول انجامید. حجم آب قنات فرهادآباد در حدود یک تا یک‌ونیم سنگ بود. این آب از طریق نهر اعظم به سمت شیراز می‌آمد و در مقسم اعلا‌ی این نهر در دو بند رودخانه و مقرب می‌افتاد و به مصرف

۱. دانشیار دانشکده‌ی هنر و معماری دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. mirzaabolghasemi@shirazu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۳ - تاریخ تأیید: ۱۴۰۴/۰۱/۲۸

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose

می‌رسید. آب قنات فرهادآباد به چهارده سهم تقسیم شده بود: چهار سهم بر مدرسه خان شیراز و آب‌انبار مجاور آن وقف بود و مابقی به ده تن از علما و رجال متنفذ فارس، به‌ازای هر نفر یک سهم اختصاص داشت. به احتمال، فرهادمیرزا پیش از وداع با حکومت فارس (ربیع‌الثانی ۱۲۹۸ق)، موضوع مصرف بخشی از سهام وقفی این قنات را به نفع تکیه (مقبره) عصمت‌السلطنه، همسر فرزند خود عبدالعلی‌میرزا در حافظیه، تغییر داده است. او ثواب خیرات قنات فرهادآباد را به روح پدر و مادر خود و پدر و مادر ناصرالدین‌شاه قاجار تقدیم کرده است. آثار خیر این اقدام بیشتر به نفع معدودی از رجال شیراز تمام شده است.

واژه‌های کلیدی: حکم، قنات فرهادآباد، فرهادمیرزا معتمدالدوله، شیراز، دوره قاجار.

۱. مقدمه

فرهادمیرزا معتمدالدوله (۱۲۳۳-۱۳۰۵ق) از ربیع‌الثانی ۱۲۹۳ تا ربیع‌الثانی ۱۲۹۸ق حاکم فارس بود. ناصرالدین‌شاه او را برگزید بلکه به نابسامانی در فارس پایان دهد. او پیش‌تر نیز برای مدتی کوتاه (۱۲۵۷-۱۲۵۸ق) نایب‌الایاله فارس شده بود و به‌رغم جوانی از عهده امور برآمده بود (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۷۷۹/۱-۷۸۲، ۸۴۸؛ نواب صفا، ۱۳۶۶: ۱۰-۱۲). فرهادمیرزا معتمدالدوله حاکمی مقتدر بود و توانست با همراهی میرزا علی‌اکبرخان قوام‌الملک امنیت را فوراً به فارس بازگرداند. حاجی سیاح که در همان اوایل (۱۲۹۴ق) از فارس می‌گذشت، می‌نویسد مردم از حرص و خشونت بی‌حد معتمدالدوله شکایت دارند، اما او را تحسین می‌کنند چون ضامن امنیت شده و از نفوذ روحانیون کاسته است (سیاح، ۱۳۵۶: ۱۷). فرهادمیرزا به عمران و آبادانی نیز توجه داشت؛ مثلاً در همان مدت کوتاه نایب‌الایالگی بقعه شاهچراغ (ع) را آینه‌کاری کرد و شهرت بسیار یافت. بازسازی ایوان مصلی و باغ فرهادآباد، تعمیر مسجد طاهریه و مدرسه نظامیه و آب‌انبار مدرسه خان از دیگر آثار خیر او در شیراز است (نک: حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۱-۷۸۲/۲، ۲۳۷؛ فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۷۳۴/۲، ۸۲۱؛ وقایع اتفاقیه، ۱۳۶۲: ۱۱۶؛ سدیدالسلطنه مینابی بندرعباسی، ۱۴۰۰: ۴۵).

فرهادمیرزا در بهبود وضعیت آب جاری شیراز نیز نقش داشت؛ ازجمله، قنات‌های

کریم‌خانی را بازپیرایید و جداول آن را سروسامان داد. منبع قنات‌های کریم‌خانی در حومه شمال غربی شیراز بود؛ هنگامی که او برای سرکشی از این قنات‌ها رفته بود متوجه مجرای آبی در سمت غربی چشمه جوشک شد؛ این مجرای آب، پس از حفاری بدل به قناتی موسوم به «فرهادآباد» یا «فرهادیه» شد. موضوع این مقاله بررسی ابعاد تاریخی و شرح تقسیم سهام آب این قنات است. در برخی منابع متأخر به اختصار از قنات فرهادآباد یاد شده است (نک: امداد، ۱۳۸۷: ۲۸۶؛ سامی، ۱۳۶۳: ۵۴۱). این اشاره‌ها تماماً اقتباس از *فارسنامه* ناصری است. میرزا حسن حسینی فسایی در این کتاب از دوره حکومت فرهادمیرزا در فارس به نیکی یاد می‌کند. او به فرهادمیرزا نزدیک بود و اتفاقاً از قنات فرهادآباد سهم داشت.

در این مقاله ابتدا به لای‌روبی قنات‌های کریم‌خانی در دوره حکومت فرهادمیرزا بر فارس پرداخته خواهد شد؛ سپس نحوه تقسیم سهام آب قنات فرهادآباد و شروط فرهادمیرزا بر آن تشریح می‌شود. داده‌های این بخش بر پایه بازخوانی و تحلیل حکمی است که فرهادمیرزا درباره قنات فرهادآباد صادر کرده است. اصل این سند در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود (ساکما، سند شماره ۹۹۷/۳۵۲). حکم مذکور با مرکب سیاه و خط شکسته‌نستعلیق در ۲۱ سطر نوشته شده است و در میان سند (بین سطرهای دهم و یازدهم) در زیر دو ستون (دفعه) و چندین جزء (بابت) سهام آب و نام منتفعین مشخص شده است. ارقام این سند به سیاق است. مهر چهارگوش فرهادمیرزا نیز با عبارت «فرهاد گوهری است ز دریای خسروی» در گوشه راست سند، موازی سطر اول، نقش شده است (تصویر ۱).

مطابق این حکم، اسنادی نیز برای مالکان سهام قنات فرهادآباد صادر شده بود؛ از قضا، دو سند از حقه‌ای شیخ یحیی، امام‌جمعه شیراز، از این قنات در دسترس است. این اسنادها به فهم بهتر موضوع مقاله کمک کرده است. این مقاله با روش تحقیق تاریخی و تحلیلی و بر مبنای گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای و میدانی نوشته شده است.

۲. لای‌روبی قنات‌های کریم‌خانی

قنات‌های موسوم به کریم‌خانی شامل پنج قنات خیرالله‌خانی، محمدطاهرخانی، صیدمرادخانی، علی‌مرادخانی و گود مریم می‌شود. مادرچاه این قنات‌ها در صحرای

قصر قُمشه در شمال غربی شیراز قرار دارد. قدمت قنات‌های کریم‌خانی معلوم نیست، اما احیای این قنات‌ها و تجمع آب‌های جاری صحرای قصر قمشه در دوره زند می‌تواند از علل انتساب آن‌ها به کریم‌خان زند باشد. از بیش از سیصد قنات خراب در این صحرا سخن رفته است (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۸۶۶/۲؛ امداد، ۱۳۳۹: ۱۴). چشمه جوشک، پرآب‌ترین چشمه جلگه شیراز نیز از این صحرا می‌جوشد. این چشمه در راه‌آبی طبیعی سرازیر می‌شود و قنات‌های صحرای قمشه، از جمله قنات‌های کریم‌خانی به تدریج بدان می‌پیوندند و بدین ترتیب نهر اعظم شکل می‌گیرد.

نهر اعظم شاخه اصلی تأمین آب شرب شیراز خصوصاً باغ‌های قصردشت بود. این نهر در دوره قاجار بالغ بر ۳۵۰ سنگ دیوانی (۱۲۰ سنگ شیراز) آب داشت (نک: امداد، ۱۳۳۹: ۱۴؛ جواهری، ۱۳۷۸: ۱۸۵/۱-۱۸۸). تضمین این حجم از آب بیشتر حکام فارس را بر آن می‌داشت تا از سرچشمه‌های آن مراقبت کنند و هر از چندی به لای‌روبی قنات‌های صحرای قصر قمشه بپردازند. سهام و محل مصرف آب نهر اعظم از قدیم معلوم بود و دخل و تصرف مستقیم در آن دشوار می‌نمود؛ از این‌رو، برخی حکام و رجال شیراز به‌جای تنقیه قنات‌های قصر قمشه به حفر قنات تازه در این منطقه می‌پرداختند و بدین ترتیب از نهر اعظم سهم می‌بردند. اشاره فرصت‌الدوله به تعدد قنات‌های این منطقه می‌تواند ناظر به این موضوع نیز باشد.

فرهادمیرزا معتمدالدوله در ۱۲۹۵ق دستور داد تا به وضع قنات‌های قصر قمشه و حقایق نهر اعظم رسیدگی شود. از مقدمه حکم قنات فرهادآباد چنین بر می‌آید که فرهادمیرزا با اعتقاد به تقدم امنیت بر عمارت، ابتدا به «جبر کسور و رفع شرور» پرداخت و پس از فراغت نسبی از این کار به آبادانی فارس همت گذاشت؛ از جمله اخباری از خرابی قنات‌های کریم‌خانی بدو رسید و او برای «آسودگی بعضی از مَلّاک شیراز و تکثیر آب‌های» مذکور اقدام کرد (ساکما، سند شماره ۹۹۷/۳۵۲). صاحب *فارسنامه ناصری* گفته است که در این سال بارندگی در فارس کاستی داشت و موجب زحمت شد (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۸۶۰/۱)؛ باین‌حال، در گزارش‌های موجود به بارندگی‌های خوب شیراز در همین سال اشاره شده و از ازدیاد آب چشمه جوشک

سخن رفته است (روزنامه ایران، ۱۲۹۵ق، شماره ۳۴۸، ۲؛ روزنامه ایران، ۱۲۹۵ق، شماره ۳۴۹، ۲؛ روزنامه ایران، ۱۲۹۵ق، شماره ۳۵۱، ۳؛ روزنامه ایران، ۱۲۹۵ق، شماره ۳۵۲، ۲؛ روزنامه ایران، ۱۲۹۵ق، ۲/۳۶۸؛ وقایع اتفاقیه، ۱۳۶۲: ۹۷؛ صداقت‌کیش، ۱۳۹۵: ۴۴۱-۴۴۳، ۴۵۲). این نکته نیز می‌تواند از علل توجه فرهادمیرزا به لای‌روبی قنات‌های کریم‌خانی باشد. به هر صورت، این قنات‌ها سالیان سال لای‌روبی نشده بودند و دخل و تصرف در آن‌ها نیز کم نبود؛ مثلاً کمی پیش‌تر (۱۲۹۱ق) کارگزاران میرزا ابوالحسن‌خان مشیرالملک (۱۲۶۲-۱۲۹۳ق) چندین قنات تازه در صحرای قصر قمشه حفر و حقایقه باغ‌داران قصردشت (مسجد بردی) را تزیین کرده بودند (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۸۶/۱)^۱، یا محمدحسن معمارباشی قناتی در این حوالی احداث کرد که به خشکی چشمه جوشک انجامید (وقایع اتفاقیه، ۱۳۶۲: ۱۱۲).^۲ میراب‌ها نیز که همواره به تقلب در تقسیم آب نهرا عظم متهم بودند (نک: همان، ۹۰). با این حساب، می‌توان حدس زد که نابسامانی نهرا عظم تا چه اندازه گریبان‌گیر فرهادمیرزا شده بود.

اقدامات احتمالی فرهادمیرزا معتمدالدوله در موضوع قنات‌های کریم‌خانی و نهرا عظم دقیقاً روشن نیست. صاحب *فارسنامه ناصری* می‌نویسد او ابتدا به قصر قمشه رفت و وضع قنات‌ها را از نزدیک بررسی کرد؛ سپس «مبلغی خطیر» اختصاص داد تا قنات‌ها را تعمیر کنند. در این گزارش تأکید می‌شود که آب چشمه جوشک و قنات‌های کریم‌خانی و سایر قنات‌های قصر قمشه از نو و بر حسب عدالت میان ارباب‌داران قصردشت تقسیم شد و رضایت کلی آن‌ها را فراهم آورد.^۳ در گزارش خفیه‌نویسان

۱. این موضوع سبب شد تا باغ‌داران قصردشت (مسجد بردی) از طریق صندوق عدالت که به تازگی در مسجد وکیل نصب شده بود، مراتب اعتراض خود را به گوش ناصرالدین‌شاه برسانند؛ از این رو حسام‌السلطنه، حاکم وقت فارس، به ناچار قنات‌های مشیرالملک را کور کرد.

۲. به امر فرهادمیرزا این قنات را انباشتند و بانی آن را تأدیپ کردند. محمدحسن معمارباشی این قنات را به مشیرالملک واگذار کرده بود.

۳. گویا یکی از این افراد، در استقبال از فرهادمیرزا گفته بود: «دشمن آتش‌پرست بادپیما را بگو/ خاک بر سر کن که آب رفته باز آمد به جو».

انگلیس نیز به مداخله فرهادمیرزا در تقسیم آب مذکور اشاره شده است (همان، همانجا). این گفته‌ها می‌تواند ناظر به بازگشت حقایه نهر اعظم به باغداران قصردشت و کوتاه کردن دست متصرفان احتمالی باشد. فرهادمیرزا فردی به نام حاجی محمدرحیم را بدین امر گماشت.^۱ حاجی محمدرحیم، که در لای‌روبی قنات «امین و کافی» بود، تا اوایل شعبان ۱۲۹۵ق لای‌روبی دو رشته قنات محمدطاهرخانی و صیدمراذخانی را به سرانجام رسانیده بود؛ چنان که می‌دانیم تنقیه قنات‌های کریم‌خانی دست‌کم تا ۱۲۹۷ق ادامه داشته است؛ علاوه بر این‌ها، میرزا علی‌اکبرخان قوام‌الملک نیز قنات لیمک را در همین حوالی احیا کرد (حدود ۱۲۹۵-۱۲۹۶ق) و مورد تمجید فرهادمیرزا قرار گرفت. ظاهراً این اقدامات میزان آب نهراعظم را از سرچشمه جوشک تا ده سنگ افزایش داده است (روزنامه ایران، ۱۲۹۶ق، شماره ۳۹۷، ۲؛ روزنامه ایران، ۱۲۹۷ق، شماره ۴۲۷، ۱).

۳. قنات فرهادآباد

زه آبی که به قنات فرهادآباد انجامید در روز بازدید فرهادمیرزا معتمدالدوله از قنات‌های کریم‌خانی کشف شد. او در دوم شعبان ۱۲۹۵ق در قصر قمشه بود و همانجا متوجه این زه آب در سمت غربی چشمه جوشک شد. کارگران و مقنیانی که به لای‌روبی قنات‌های کریم‌خانی مشغول بودند منشأ آب مذکور را در دو روز کاویدند تا آب به اندازه شرب یک قطعه زمین جاری شد. این گمانه‌زنی در حضور فرهادمیرزا انجام پذیرفت و سرآغاز حفر قنات فرهادآباد شد. مطابق متن حکم فرهادمیرزا حدود دو ماه طول کشید تا این قنات به بهره‌برداری برسد (ساکما، سند شماره ۹۹۷/۳۵۲؛ باین‌حال، سند مذکور در شعبان ۱۲۹۶ق صادر شده است. فرهادمیرزا در این ایام بار دیگر برای سرکشی به منبع چشمه جوشک رفته بود (وقایع اتفاقیه، ۱۳۶۲: ۱۱۲ و ۱۱۳). در اسناد حقایه شیخ یحیی، امام‌جمعه شیراز، نیز تأکید می‌شود که آب قنات فرهادآباد از شب جمعه دهم جمادی الأول سال ۱۲۹۶ق در جداول مقاسم جاری شده است (ساکما، سند

۱. ممکن است همان محمدرحیم بارورز باشد که به نام او در حاشیه سند حقایه شیخ یحیی، امام‌جمعه شیراز، اشاره شده است. در همین سند نام «اسدالله بن نصرالله» نیز که یکی از مقنیان بود ثبت شده است (ساکما، سند شماره ۹۹۹/۰۴۱۲۳۷).

شماره ۹۹۹/۰۴۱۲۳۷). این قنات دست‌کم تا سال‌های تألیف *فارسنامه* ناصری (حدود ۱۳۱۳ق) برقرار بوده است.

۳-۱. تقسیم سهام

حجم آب قنات فرهادآباد در حکم فرهادمیرزا معادل یک‌ونیم سنگ و در *فارسنامه* ناصری یک سنگ تخمین زده شده است (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۸۵۳/۱).

فرهادمیرزا آب قنات را به چهارده سهم تقسیم و بخشی از آن را وقف مدرسه خان شیراز کرد، مابقی را نیز به برخی از رجال فارس بخشید. این سهام در گام اول به هشت و شش سهم بخش شده بود؛ این تقسیم‌بندی مطابق جدول‌هایی بود که آب قنات در آن جاری می‌شد.

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد آب قنات‌ها و چشمه‌های حومه شمال غربی شیراز در نهر اعظم تجمیع می‌شد و به بالادست باغ‌های قصردشت می‌رسید. برای تقسیم آب در پایان نهر اعظم بندی بسته شده بود و زیر دست آن چندین جدول قرار داشت؛ به این منطقه هنوز «مُقَسَّم اعلا» می‌گویند. آب قنات فرهادآباد در مقسّم اعلا در دو جدول می‌افتاد. در اسناد مربوطه از این جداول با نام‌های «بند رودخانه» و «مقرب» یاد شده است (ساکما، سند شماره ۹۹۷/۳۵۲؛ همان، سند شماره ۹۹۹/۰۴۱۲۳۷). بند رودخانه مشهورترین جدول مقسّم اعلا محسوب می‌شد و وجه تسمیه آن احتمالاً به رودخانه نهر اعظم باز می‌گشت. این بند گویا خود دو بخش داشته است (آریان‌پور، ۱۳۶۵: ۱۳۳). مقرب نیز باید یکی از جداول مجاور جدول بند رودخانه باشد.

مطابق حکم فرهادمیرزا، هشت سهم از سهام آب قنات فرهادآباد در جدول بند رودخانه می‌افتاد. نیمی از این آب (چهار سهم) بر مدرسه خان شیراز و آب‌انبار مجاور آن وقف بود و نیم دیگر آن به چهار تن از علمای شیراز - شیخ یحیی امام‌جمعه، شیخ محمدحسین شیخ‌الاسلام، میرزا احمد وقار و میرزا محمدرضای مستوفی - به ازای هر نفر یک سهم هبه شده بود.

دوره کامل جدول بند رودخانه برابر ۳۲ شبانه‌روز بود که ۱۰ شبانه‌روز آن به قنات فرهادآباد اختصاص داشت. از این مجموع ۱۲ شب آب به سوی آب‌انبار مدرسه خان

می‌رفت و سهم موهوبی هر کدام از علمای مذکور یک شبانه‌روز بود؛^۱ به عبارتی، سهم مدرسه‌خان و علمای شیراز از قنات فرهادآباد برابر بود، اما از ۱۰ شبانه‌روز آب جدول بند رودخانه یکی معادل شش و دیگری چهار شبانه‌روز بهره داشت (ساکما، سند شماره ۹۹۷/۳۵۲). این تقسیم‌بندی قدری متناقض به نظر می‌رسد؛ برای توجیه این اختلاف حساب می‌توان حدس‌های مختلفی زد؛ مثلاً علت را به تفاوت حجم آبی مربوط دانست که در طول روز و شب از جدول بند رودخانه احصا می‌شد.

فرهادمیرزا در حکم خود تأکید می‌کند، بعد از کفاف آب‌انبار و مدرسه‌خان، اهالی محل و حمام‌ها و خانه‌های واقع در عرض جوی می‌توانند از سهم آب وقفی استفاده کنند. این موضوع نیز ممکن است علت تفاوت حقابه مدرسه‌خان از علمای شیراز فرض شود.

در *فارسنامه ناصری* آمده است که فرهادمیرزا چهار سهم از سهام آب قنات فرهادآباد را وقف کرد و منافع آن را به تعمیر تکیه همسر فرزندش، عبدالعلی‌میرزا، و قرائت قرآن در آن تکیه اختصاص داد (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۸۵۳/۱). همان طور که پیش‌تر اشاره شد میرزا حسن حسینی فسایی از قنات فرهادآباد سهم داشت و از کم‌وکیف آن مطلع بود. او از سهام وقفی مدرسه‌خان و آب‌انبار آن نامی نمی‌برد. در حکم فرهادمیرزا نیز به تکیه همسر عبدالعلی‌میرزا در حافظیه هیچ اشاره‌ای نشده است؛ با این حساب، چهار سهم آب وقفی مدرسه‌خان در حکم فرهادمیرزا باید همان سهام موقوفه‌ای باشد که میرزا حسن حسینی فسایی به تکیه همسر عبدالعلی‌میرزا در حافظیه منسوب می‌کند.

عبدالعلی‌میرزا فرزند دوم فرهادمیرزا بود. او با ماه‌سما (ماه‌سیما)^۲ فرمانفرما، دختر فیروزمیرزا نصرت‌الدوله (۱۲۳۳-۱۳۰۳ق)، ازدواج کرد (اتحادیه، ۱۳۸۸: ۲۴، ۱۲۶). ماه‌سما،

۱. مثلاً سهم شیخ یحیی، امام‌جمعه شیراز، برابر یک شبانه‌روز از ۳۲ شبانه‌روز جدول بند رودخانه بود که برای شرب باغ ملکی او موسوم به بستان رحمت‌آباد (حدیقه الرحمة) صرف می‌شد.

۲. این نام در اسناد حقابه شیخ یحیی، امام‌جمعه شیراز، به صورت «ماء السماء» ثبت شده است (ساکما، سند شماره ۹۹۹/۰۴۱۲۳۷).

۱۳۷ | حکم وقف و تقسیم سهام آب قنات فرهادآباد شیراز

که به عصمت السلطنه ملقب بود، در جوانی در شیراز درگذشت و در گورستان حافظیه دفن شد. مقبره او در میان اهالی شیراز با نام «قبر شاهزاده خانم» شهرت داشت (سامی، ۱۳۶۳: ۵۴۲؛ پیرزاده، ۱۳۴۲: ۷۸). ممکن است عواید احتمالی از سهام وقفی آب قنات فرهادآباد پس از صدور حکم فرهادمیرزا به مصارف تکیه همسر عبدالعلی میرزا اختصاص یافته باشد. اتفاقاً، در یکی از اسناد مربوط به حقایقه شیخ یحیی، امام جمعه شیراز، دوازده شب آب جدول بند رودخانه مشترکاً به نام مدرسه خان و این تکیه ثبت و ضبط شده است. بر اساس این سند حقایقه مدرسه خان سه شب بوده است و عواید نه شب دیگر برای مصارف تکیه مذکور منظور شده است (ساکما، سند شماره ۹۹۹/۰۴۱۲۳۷)؛ به عبارتی از چهار سهم وقفی قنات فرهادآباد یک سهم به مدرسه خان و سه سهم دیگر به تکیه همسر عبدالعلی میرزا اختصاص پیدا کرده است. این سند در ربیع الثانی ۱۲۹۸ق و مصادف با وداع فرهادمیرزا از حکومت فارس صادر شده است.

شش سهم باقی مانده از قنات فرهادآباد نیز به مساوات میان میرزا ابوطالب نواب شیرازی، فرخ میرزا قاجار، میرزا حسن حسینی فسایی، میرزا کریم صراف، محمدحسین صراف و میرزا عبدالله خان کارگزار بندرعباس تقسیم شده است؛ این سهام از آب جدول مقرب، که پیش تر از آن سخن رفت، تأمین می شد. در حکم فرهادمیرزا آب جدول مقرب بر حسب واحد «لای» سنجش و شش دانگ آن معادل ۱۲۰ لای حساب شده است. از این جدول ۱۸۰ دندانه سطحی سهم قنات خیرات بود. حقایقه هر کدام از رجال مذکور نیز نود دندانه ضریبی درج شده است (همان، سند شماره ۹۹۷/۳۵۲).^۱

۳-۲. شروط

فرهادمیرزا حقایقه قنات فرهادآباد را در ازای چند شرط واگذار کرده است؛ از جمله این شروط تقدم حقایقه مدرسه خان و آب انبار مجاور آن است و بر طبق آن اگر این حقایقه بیش از مصرف

۱. دندانه یکی از شیوه های رایج تقسیم آب در شیراز بود. این نام برگرفته از ابزاری دندانه دار و شانه مانند است که برای تعیین مقدار حجم آب در جداول نهر اعظم مورد استفاده قرار می گرفت (آریان پور، ۱۳۶۵: ۱۲۵).

مدرسه خان و آب انبار بود سایرین می‌توانستند از آن استفاده کنند. او تولیت و نظارت وقف را نیز به حاکم فارس در هر زمان سپرد. هرگونه تعمیر احتمالی قنات و جدول مجری آب وقفی و آب انبار مذکور را نیز، مادامی‌که خود حاکم فارس باشد، بر عهده گرفته و از آن پس بر ذمه متولی و سهام‌داران نهاده است؛ بدین ترتیب، حاکم وقت و مالکان می‌بایست با اطلاع یکدیگر چهار سهم آب وقفی قنات را اجاره دهند و از عواید آن به تعمیرات ضروری جدول مدرسه خان و آب انبار آن پردازند و پس از رفع ضرورت آب موقوفه را به روال سابق بازگردانند. تعمیرات قنات نیز تمام و کمال وظیفه مالکان دانسته شده است (همان، همانجا).

مدرسه خان به نام امام‌قلی خان، بیگلربیگی فارس در دوره صفوی (۱۰۲۲-۱۰۴۲ق) است؛ از همین رو، در حکم فرهادمیرزا از این مدرسه با عنوان «مدرسه امام‌قلی خان» یاد می‌شود. این مدرسه در دوره صفوی از آب قنات خیرات سهم داشت،^۱ اما این سهم، مانند بیشتر موقوفات دیگر مدرسه، در دوره قاجار از بین رفته بود.

آب انبار مذکور، که به فاصله اندکی از سردر مدرسه واقع است، نیز به آب انبار مدرسه خان معروف است، اما قدمت آن دقیقاً معلوم نیست. فرصت‌الدوله شیرازی این آب انبار را از متعلقات مدرسه خان دانسته و به سهم آب مخصوص آن اشاره کرده است (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۸۱۹/۲). گویا فرهادمیرزا این آب انبار قدیمی را با اختصاص مبلغ دویست تومان تعمیر کرد (روزنامه ایران، ۱۲۹۶ق، شماره ۲/۳۹۸؛ دستغیب، ۱۳۹۹: ۹۲۹). احیای آب انبار مدرسه خان با صدور حکم وقف و تقسیم سهم آب قنات فرهادآباد مصادف شده است.

فرهادمیرزا خواستار میرابی امین برای هدایت آب وقفی قنات فرهادآباد نیز بوده و ماهی یک تومان بدین امر اختصاص داده است. تأمین این مقرری پس از انتزاع او از حکومت فارس بر عهده مالکان سهم آب قنات فرهادآباد گذاشته شده است. خرید و فروش سهام غیر وقفی آب قنات فرهادمیرزا نیز به دو شرط مجاز شده است: یکی اینکه اولویت خرید با سایر مالکان باشد؛ دیگر اینکه سهم هیچ مالکی بیش از ۵۰ درصد کل سهام (پنج سهم از ده سهم)

۱. نک: وقفنامه میرزا معین‌الدین محمد غیاثی. مطابق این وقفنامه سه سهم از دوازده سهم آب خیرات به جانب مدرسه خان می‌رفت و از آنجا به میدان خان سلیمان و محله باغ نو سرازیر می‌شد.

حکم وقف و تقسیم سهام آب قنات فرهادآباد شیراز | ۱۳۹

نشود. او ثواب این خیرات را به روح پدر و مادر خود، عباس میرزا و فصل بهار خانم، و پدر و مادر ناصرالدین شاه قاجار، محمدشاه و مهد علیا، نثار کرده است.

۳-۳. جدول سیاقی تقسیم آب

دوره جدول بند رودخانه ۳۲ شبانه روز مقرر قسمت آب قنات مزبور ۱۰ شبانه روز		
خیرات شهر از بابت مدرسه امام قلی خان و آب انبار ۱۲ شب مقرر		از بابت موهوبی الخاص مفصله چهار سهم فی دو فنجان مقرر هشت فنجان مقرر چهار شبانه روز
جناب امام جمعه ولد مرحوم شیخ ابوتراب امام جمعه دو فنجان مقرر یک شبانه روز	جناب حاجی شیخ الاسلام ولد مرحوم شیخ ابوالقاسم شیخ الاسلام دو فنجان مقرر یک شبانه روز	
جناب میرزا احمد وفار ولد مرحوم وصال دو فنجان مقرر یک شبانه روز	عالی پناه میرزا محمدرضای مستوفی ولد مرحوم میرزا عابد (۹) دو فنجان مقرر یک شبانه روز	
در جدول مقرب از جمله یکصد و بیست لای کل شش دانگ جدول مزبور من جمله یکصد و هشتاد دندانۀ سطحی کل شش دانگ قنات		
جناب میرزا ابوطالب نواب ولد مرحوم حاجی اکبر نواب ۹۰ دندانۀ ضربی	نواب فرخ میرزا ولد حاجی محمدصادق خان قاجار ۹۰ دندانۀ ضربی	جناب حاجی میرزا حسن حکیم پاشی ولد مرحوم میرزا حسن فسانی ۹۰ دندانۀ ضربی
عالی جاه حاجی میرزا کریم صراف ولد مرحوم میرزا حسین ۹۰ دندانۀ ضربی	عالی جاه حاج میرزا عبدالله خان کارگزار [بندر] عباسی ولد مرحوم حاجی آقا محمد ۹۰ دندانۀ ضربی	عالی شأن آقا محمد حسین صراف ولد مرحوم حاجی محمدحسن ۹۰ دندانۀ ضربی

۳-۴. متن حکم

هو الله تعالى شأنه

[مهر]: فرهاد گوهری است ز دریای خسروی.

حکم والا شد

بعد از آنکه رأی جهان‌آرای بندگان اعلیٰ حضرت قدر قدرت شاهنشاه جم‌جاه - روحنا و روح العالمین فداها - بر نظم مملکت فارس علاقه یافت و بر ضمیر منیر آفتاب تأثیر شاهنشاهی، که مرآت غیب‌نمای الهی است، منعکس گردیده این بنده درگاه جهان‌پناه همایون را مأمور فرمودند همگی همّت والا نهمت بر تعمیر ولایت و ترفیه رعیت گماشته جبر کسور و رفع شرور را مقدم داشتیم که آبادانی منوط به امنیت است. نخست به جستجوی اشرار، که در اکناف و اقطار این مملکت قرار داشتند، برآمده هرجا دزدی بود گرفتار و قرین بوار و دمار شد. تا رفته‌رفته دل از کار اشرار برداشتیم و خاطر از اندیشه آنها فارغ ساختیم. پس ولایت روی به آبادی نهاد و مملکت آسایش و آرامشی یافت. صاحبان قرا و املاک به اجرای قنات و احیای اراضی موات نایل شدند و زراعت و رعایا به تکثیر زرع و حرث رغبتی کامل نمودند. تفصیلی از منبع جوشک، که از عجائب قدرت‌های الهی است، و قنات واقعه در آن به‌عرض رسیده برای آسودگی بعضی از ملّاک شیراز و تکثیر آب‌ها خواستیم قنات خمسه را، که به اصطلاح اهل شیراز خندانق خیرالله‌خانی و محمدطاهرخانی و صیدمرادخانی و علی‌مرادخانی و گود مریم باشد و سال‌ها بود منطمس بودند، بعضی از آنها تنقیه و دایر نماییم و انجام این خدمت را به‌عهده خیر الحاج حاجی محمدرحیم، که امین و کافی بود، واگذار فرمودیم. دو رشته قنات محمدطاهرخانی و صیدمرادخانی را تعمیر نمود تا در دویم شهر شعبان ۱۲۹۵، که برای تماشای قنات مزبوره و بازدید آب‌ها به منبع جوشک رفتیم، از طرف غربی آنجا نشر زه آبی می‌نمود که احتمال می‌دادیم اگر احداث قناتی شود اسباب توفیرات و آسایش رعیت و ارباب شود. برای امتحان دو روزی در آنجا توقف فرموده قدغن فرمودیم که همان زه آب را کار بکنند و در این دوروزه به‌قدر اینکه یک قطعه

زمین را مشروب نماید آبی جاری و ظاهر شد و این فقره را به فال نیک گرفته، از میامن اقبال مصون از زوال اعلی حضرت همایون - روحنا فداه - داشتیم، و همّت والا نهمت بر آن مصروف داشته عمله و مقنّی گماشتیم تا در اواسط میزان همان سال، که زمان نقصان میاه و آب کاستی بود، تقریباً یک سنگ ونیم آب جاری شده، قنات را مسمّی به فرهادآباد نمودیم و برای استدامت عمر و دولت بندگان اعلی حضرت قدر قدرت اقدس همایون - روحنا فداه - و اجرای میرآت و ابقای خیرات از قرار تفصیل وقف بر مدرسه مرحوم امامقلی خان و شرب آب انبار جنب مدرسه نموده و باقی را در حق علماء و اعیان بلده شیراز بدین موجب مقرر داشتیم و تولیت دوشبانه روز آب وقفی آب انبار و مدرسه مرحوم امامقلی خان، پسر مرحوم الله وردی خان، را که در عهد شاه عباس ماضی و شاه صفی بیگلربیگی فارس بوده اند به فرمان فرمایان عظام و حکام با احتشام مملکت فارس واگذار فرموده ثواب آن را بالسویّه به روح مرحوم ولیعهد رضوان مهد و شاهنشاه مبرور - اسکنهما الله تعالی دار السرور - و مرحومه مهد علیا و ستر کبری و مرحومه والدۀ خودمان مفوض نمودیم. مشروط به اینکه شرب آب انبار و مدرسه مقدم بوده، بعد از کفاف آنها اهل آن محله الاعلی فالاعلی شرب نمایند و حمامات و بیوتات واقعه در عرض مجری موضوع و ممنوع نخواهند بود و اگر هم از اهل محله زیادتی نماید تا به هرجا که برود و دبیر و مالکین اراضی تحت نهر در شرب آن به هر نحو بخواهند مأذون خواهند بود. حکمران مملکت فارس با کمال امانت و دیانتی که دارد در صیانت آب موقوفه و ایصال آن به محلّ خود مراقب بوده محض استدامت عمر و دولت ابد آیت قاهره آب وقفی را در تصرف هر متعدی متغلب محفوظ دارد و نیز به حضرات شاربین و مالکین ایفای چند شرط را به عقدی از عقود شرعیّه الزام نمودیم که به ملاحظه ابقای خیرات از قبول آن نباید مضایقه و تجافی نمایند:

اولاً اگر یکی از صاحبان سهام طالب مبیاعه حقّ خود باشد به شریک خود بفروشد و دیگری را ترجیح ندهد، مگر اینکه شرکا خود اجازه دهند.

ثانیاً هیچ یک از شرکا زیاده از پنج سهم نخرند و اگر در صدد زیادتی باشد سایر شرکا ممنوع دارند.

ثالثاً هرگونه تعمیری که در اصل قنات فرهادآباد یا مجری مدرسه و آب انبار لازم شود، مادام تشریف‌فرمائی سرکار والا در این مملکت، بر عهده کارگزاران سرکاری خواهد بود و بعد از آن مَلّاك عشره تعمیرات قنات فرهادآباد را خود علی‌السویه خواهند نمود و تعمیر مجرای مدرسه و آب انبار را، که به شهر می‌آید، باید حکمران مملکت فارس، که متولّی چهار سهم وقفی است، و شاربین مفصله به استحضار یکدیگر به‌مُوعَد معین، که مال‌الاجاره کفاف مخارج آن را نماید، اجاره بدهند و از وجه اجاره صرف تعمیر نمایند و بعد از انقضای مدّت اجاره باز به موقوف علیها واگذارند.

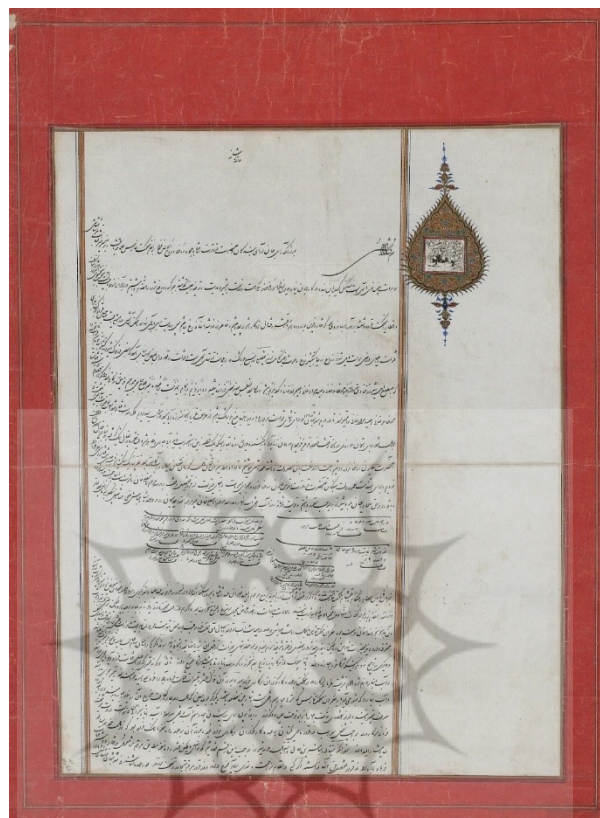
رابعاً چون برای رسانیدن چهار سهم آب وقفی به مدرسه و آب‌انبار میرابی امین لازم است در مدّت تشریف‌فرمائی سرکار والا موجب شخص میراب از قرار ماهی یک تومان بر عهده کارگزاران سرکاری خواهد بود و بعد از آن بر عهده ده نفر مالک خواهد بود که از مال خود همه‌ساله عاید مشارالیه دارند.

مقرّر آنکه ضبّاط و مباشرین حال و استقبال حومه شیراز به‌موجب این رقم قضاشیم، که برای سند مالکین عشره ده نسخه مطابق مرقوم شده، معمول و رفتار داشته قنات فرهادآباد را از قرار تفصیل حقّ آنها دانسته اگر کسی در مقام مزاحمت و تعدی برآید ممنوع دارند و از قرار مرقوم تجاوز و تخلف نورزند و در عهده شناسند.

فی شهر شعبان توشقان‌نیل ۱۲۹۶.^۱

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. یادداشت پشت سند: مسکوک لفظ خمسه و خیراله خانی صحیح است. (مهر): محمدحسین؛ (مهر): عبده الراجی ابوالحسن.

(تصویر-۱): حکم فرهاد میرزا معتمدالدوله درباره وقف و تقسیم آب قنات فرهادآباد.

(منبع: ساکما، سند شماره ۳۵۲-۹۹۷)

۴. نتیجه گیری

زه آب قنات فرهادآباد در اوایل شعبان ۱۲۹۵ق، هنگام بازدید فرهاد میرزا معتمدالدوله از قنات‌های کریم‌خانی در صحرای قصر قمشه پدیدار شد. این قنات در سمت غربی چشمه جوشک قرار داشت. چشمه جوشک پرآب‌ترین چشمه اطراف شیراز بود و به انضمام قنات‌های صحرای قصر قمشه منبع اصلی تأمین آب شرب جلگه شیراز، خصوصاً باغات قصر دشت، محسوب می‌شد. ظاهراً بارش‌های خوب و متناوب در این سال، حجم آب‌های صحرای قصر قمشه را افزایش داده بود، اما خرابی قنات‌های

کریم‌خانی امکان استفاده از این نعمت را سلب کرده و به اصطلاح موجب آب‌کاستی شده بود. این موضوع، علت اصلی توجه فرهادمیرزا به این منطقه شد و به کشف قنات فرهادآباد انجامید.

حجم آب قنات فرهادآباد در حدود یک تا یک‌ونیم سنگ تخمین زده شده است. این آب از جمادی‌الاول ۱۲۹۶ق در جداول آب شیراز جاری شد، اما حکم تقسیم سهام آن در شعبان ۱۲۹۶ق، یک سال پس از گمانه‌زنی اولیه صادر شد؛ طبق این حکم، آب قنات فرهادآباد به چهارده سهم بخش می‌شد. از این مجموع چهار سهم بر مدرسه خان شیراز و آب‌انبار مجاور آن وقف بود و مابقی به ده تن از علما و رجال متنفذ فارس، به‌ازای هر نفر یک سهم، اختصاص داشت. احتمالاً فرهادمیرزا موضوع سهام وقفی قنات فرهادآباد را اندکی بعد تغییر داد و عواید حاصل از سه سهم آن را به مصارف تکیه (مقبره) عصمت‌السلطنه، همسر فرزند خود عبدالعلی‌میرزا در حافظیه مختص کرد. به این موضوع در حکم مذکور هیچ اشاره‌ای نشده است. به نظر می‌رسد این تصمیم با وداع فرهادمیرزا از حکومت فارس (ربیع‌الثانی ۱۲۹۸ق) مصادف شده باشد.

آب قنات فرهادآباد، مثل سایر قنات‌های قصر قمشه، از طریق نهر اعظم به شیراز می‌رسید؛ بنابر شواهد موجود این آب در مقسم اعلائی نهر اعظم در دو بند رودخانه و مقرب می‌افتاد و به سمت باغات قصردشت سرازیر می‌شد. فرهادمیرزا حق تقدم استفاده از این آب را به سهام موقوفه داده و بدین مناسبت آب انبار مدرسه خان را تعمیر کرده است. تولیت سهام وقفی نیز بر عهده حاکم وقت فارس گذاشته شده است. مهم‌ترین شرط سهام غیر وقفی قنات فرهادآباد نیز ناظر به معامله احتمالی این سهام بوده است؛ بر این اساس، هیچ کس نمی‌توانست مالک بیش از پنج سهم آب باشد. تکثیر آب‌های جاری شیراز را می‌توان یکی از شاخص‌ترین اقدامات عمرانی فرهادمیرزا معتمدالدوله در مدت حکومت فارس دانست و حفر قنات فرهادآباد را در ذیل آن توجیه کرد؛ بالاین‌حال، آثار خیر این اقدام بیشتر به نفع معدودی از رجال شیراز تمام شد.

فهرست منابع

- اتحادیه، منصوره (۱۳۸۸)، *زنانی که زیر مقنعه کلاه‌داری کردند (زندگانی ملک‌تاج خانم نجم‌السلطنه)*، تهران: تاریخ ایران.
- آریان‌پور، علی‌رضا (۱۳۶۵)، *پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز*، تهران: فرهنگسرا.
- امداد، حسن (۱۳۳۹)، *شیراز در گذشته و حال*، شیراز: اتحادیه مطبوعاتی فارس.
- امداد، حسن (۱۳۸۷)، *فارس در عصر قاجار*، شیراز: دانشنامه فارس، نوید شیراز.
- پیرزاده، محمدعلی (۱۳۴۲)، *سفرنامه*، به‌کوشش حافظ فرمانفرمایان، تهران: دانشگاه تهران.
- جواهری، پرهام، جواهری، محسن (۱۳۷۸)، *چاره آب در تاریخ فارس*، (ج ۱)، تهران: گنجینه ملی آب ایران.
- حسینی فسایی، میرزا حسن (۱۳۸۲)، *فارس‌نامه ناصری*، ج ۲، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.
- دستغیب، ابوالحسن (۱۳۹۹)، «اخلاق معتمدی»، به‌کوشش محمد برکت، *بر بال ملائک (جشن‌نامه سید علی قاضی‌عسکر)*، به‌کوشش رسول جعفریان، تهران: علم.
- سامی، علی (۱۳۶۳)، *شیراز شهر جاویدان*، شیراز: نوید شیراز.
- سدیدالسلطنه مینابی بندرعباسی، محمدعلی (۱۴۰۰)، *سفرنامه: التذقیق فی سیر الطریق*، تصحیح احمد اقتداری، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- سیاح، محمدعلی بن محمدرضا (۱۳۵۶)، *خاطرات حاج سیاح یا دوره خوف و وحشت*، تصحیح سیف‌الله گلکار، به‌کوشش حمید سیاح، تهران: امیرکبیر.
- صداقت‌کیش، جمشید (۱۳۹۵)، *اخبار فارس از سال‌های ۱۲۶۷ تا ۱۳۲۱ هجری قمری*، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- فرصت شیرازی، محمدنصیر (۱۳۷۷)، *آثار عجم*، ج ۲، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.
- نواب صفاء اسماعیل (۱۳۶۶)، *شرح حال فرهادمیرزا معتمدالدوله*، تهران: زوار.
- وقایع اتفاقیه: گزارش‌های خفیه‌نویسان انگلیس در ولایات جنوبی ایران از سال ۱۲۹۱ تا ۱۳۲۲ قمری (۱۳۶۲)، به‌کوشش علی‌اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: نوین.
- وقفنامه میرزا معین‌الدین محمد غیاثی (آب خیرات)، شیراز: اداره اوقاف و امور خیریه استان فارس.

روزنامه‌ها

- روزنامه ایران، ۱۴ رمضان ۱۲۹۷ق. شماره ۴۲۷. تهران: دارالطباعة دولتی.
- روزنامه ایران، ۱۵ شوال ۱۲۹۶ق. شماره ۳۹۷. تهران: دارالطباعة دولتی.
- روزنامه ایران، ۱۶ شوال ۱۲۹۵ق. شماره ۳۶۸. تهران: دارالطباعة دولتی.
- روزنامه ایران، ۱۸ ربیع‌الثانی ۱۲۹۵ق. شماره ۳۵۱. تهران: دارالطباعة دولتی.
- روزنامه ایران، ۲ جمادی‌الاول ۱۲۹۵ق. شماره ۳۵۲. تهران: دارالطباعة دولتی.
- روزنامه ایران، ۲۰ ربیع‌الاول ۱۲۹۵ق. شماره ۳۴۸. تهران: دارالطباعة دولتی.
- روزنامه ایران، ۲۶ شوال ۱۲۹۶ق. شماره ۳۹۸. تهران: دارالطباعة دولتی.
- روزنامه ایران، ۲۸ ربیع‌الاول ۱۲۹۵ق. شماره ۳۴۹. تهران: دارالطباعة دولتی.

اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

ساکما، سند شماره ۹۹۹/۰۴۱۲۳۷.

ساکما، سند شماره ۹۹۷/۳۵۲.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Transliteration

- Aryanpour, Ali Reza (1986). *A general survey of Persian gardens and an investigation of the historical gardens of Shiraz*. Tehran: Farhangsarā.
- Dastgheib, Abu al-hasan (2020). "Aqlāq-e Mo'tamedī." Edited by Mohammad Barakat. *Bar Bāl-e Malā'ek (jašnnāmeḥ-ye Seyyed 'Alī Qāzī Askar)*. Tehran: 'Elm.
- Emdad, Hassan (1960). *Shiraz past and present*. Shiraz: Press Union of Fars.
- Emdad, Hassan (2008). *Fars in the Qajar Era*. Shiraz: Danešnāmeḥ-ye Fārs.
- Ettehadieh, Mansoureh (2009). *Zanānī ke Zīr-e Maqna'eh Kolāhdārī Kardand (The Life of Malek-Tāj kāmūl Naḥm ul-Saltāneh)*. Tehran: Tārīk-e Iran.
- Javaheri, Parham; Javaheri, Mohsen (1999). *Challenge for water in ancient Fars*. Vol. 1. Tehran: Ganjineh-ye Melli-ye Ab-e Iran.
- Navaab Safa, Esmail (1987). *Biography of Farahd-mirza Moetamed al-Dawleh*. Tehran: Zavvār.
- Pirzadeh, Mohammad Ali (1963). *travelogue*. Edited by Hafez Farmanfarmayan. Tehran: Tehran University.
- Sadīd al-Saltāneh Mīnābī Bandar 'Abbāsī, Moḥammad 'Alī (2021). *Safarnāmeḥ*. Edited by Ahmad Eghtedari. Tehran: Bonyād-e Mūqūfāt-e Dr.Mahmoud Afshar.
- Sami, Ali (1984). *Šīrāz Šahr-e javīdān*. Shiraz: Navīd-e Šīrāz.
- Sayyāḥ, Moḥammad 'Alī (1977). *kāterāt-e Ḥājj Sayyāḥ*. Edited by seyfollah Golkar. Tehran: Amīr Kabīr.
- Sedaghat Kish, Jamshid (2016). *News of Fars (1267 to 1321 AH)*. Shiraz: Bonyād-e Fārs-Šenāsī.
- The Deed of Endowment of Mūrzā Mo'in ul-Dīn Moḥammad Ghīyāfī*. Shiraz: Edāreh-ye Owqāf va Omoūr-e keirīyeh-ye Fārs.
- Vaqāyeh-e Ettefāqīyeh* (1983). Edited by Ali Akbar Saeedi Sirjani. Tehran: Novīn.

Newspapers

- Roūznāmeḥ-e Iran, 1295 AH, No. 348. Tehran: Dār ul-ṭabā'eh-ye Dūlatī.
- Roūznāmeḥ-e Iran, 1295 AH, No. 349. Tehran: Dār ul-ṭabā'eh-ye Dūlatī.
- Roūznāmeḥ-e Iran, 1295 AH, No. 351. Tehran: Dār ul-ṭabā'eh-ye Dūlatī.
- Roūznāmeḥ-e Iran, 1295 AH, No. 352. Tehran: Dār ul-ṭabā'eh-ye Dūlatī.
- Roūznāmeḥ-e Iran, 1295 AH, No. 368. Tehran: Dār ul-ṭabā'eh-ye Dūlatī.
- Roūznāmeḥ-e Iran, 1296 AH, No. 397. Tehran: Dār ul-ṭabā'eh-ye Dūlatī.
- Roūznāmeḥ-e Iran, 1296 AH, No. 398. Tehran: Dār ul-ṭabā'eh-ye Dūlatī.
- Roūznāmeḥ-e Iran, 1297 AH, No. 427. Tehran: Dār ul-ṭabā'eh-ye Dūlatī.

Documents

sākmā

- National Iranian Archives, Document No 352/997.
- National Iranian Archives, Document No 041237/999

Decree on the Endowment and Distribution of Shares of Water from the Farhadabad Qanat in Shiraz

Extensive Abstract

Introduction: Farhad Mirza Mo'tamad al-Dawlah (1233-1305AH/1818-1888AC) served as the governor of Fars from the Rabi' al-Thani of 1293 AH to the Rabi' al-Thani of 1298 AH (1876-1881AC). He was a powerful ruler who, with the assistance of Mirza Ali Akbar Khan Qavam al-Molk, managed to end widespread insecurity in Fars. Farhad Mirza also paid attention to urban development and prosperity. Among his charitable works in Shiraz during this period are the construction of the Mosalla Iwan and Farhad-abad garden, as well as the renovation of the Taheriyeh Mosque, the Nizamiyah School, and the Khan School's water reservoir. He also played a role in improving the water situation in Shiraz, including the dredging and repair of the Karim Khani qanats. The Karim Khani qanats consist of five Qanats: Kheyr Allah Khani, Mohammad Taher Khani, Seid Morad Khani, Ali Morad Khani, and Gowd-e Maryam. The source of these Qanats is located in the Qasr-e Qomsheh, in the northwestern outskirts of Shiraz. The Jushak spring, the most water-rich spring in the Shiraz basin, also flows from this region. During his inspection of the Karim Khani qanats, Farhad Mirza noticed a water channel to the west of the Jushak spring. Following excavation, this channel was transformed into an aqueduct referred to as "Farhadabad" or "Farhadiyeh." Farhad Mirza endowed a portion of the water from this aqueduct, while the remaining supply was allocated among Fars' notables. There is not much information available about the Farhadabad qanat in Shiraz, and it is only briefly mentioned in some local sources. Therefore, the aim of this research is to understand the historical dimensions, the conditions of the endowment, and the distribution of water shares of the Farhadabad qanat in Shiraz.

Methodology: This article initially addresses the dredging of the Karimkhani qanats during Farhad Mirza's governorship of Fars. Subsequently, we will explain the method of dividing the water shares of the Farhadabad qanat and the conditions set by Farhad Mirza. The data presented in this section is derived from a comprehensive review and analysis of the decree issued by Farhad Mirza concerning the Farhadabad qanat. The original document is preserved in the National Library and Archives of Iran. This decree is inscribed in black ink using broken Nasta'liq script across 21 lines, with water shares denoted in Siagh script between the tenth and eleventh lines of the document. Farhad Mirza's seal is imprinted on the

right side of the document, parallel to the first line. The edited text of this decree is appended to the end of the article. This study employs the historical research method and a descriptive-analytical approach, relying primarily on archival documents.

Conclusions: The results of this investigation indicate that the Farhadabad qanat was located near the Jushak spring, in the Qasr-e Qomsheh region. This aqueduct was discovered in early Sha'ban 1295AH/1878AC, during Farhad Mirza Mo'tamad al-Dawlah's inspection of the Karim-khani qanats. Apparently, good and continuous rainfall in that year had increased the volume of water in the Qasr-e Qomsheh region, but the deterioration of the Karim-khani qanats had prevented the utilization of this resources. This issue was the main reason for Farhad Mirza's attention to this area, resulting in the discovery of the Farhadabad qanat. The water from the Farhad-abad aqueduct began to flow into the water channels of Shiraz from Jumada al-Awwal 1296AH/1879AC. However, the decree for the division of its water shares was issued in Sha'ban 1296AH/1879AC, a year after the initial discovery.

The Farhadabad aqueduct's water output measured between one and one and a half Sang (stones). Like other Qanats in the Qasr-e Qomsheh area, the water from this aqueduct flowed towards Shiraz via the Nahr-e Azam River, subsequently dividing into two channels known as Band-i Rudkhaneh and Band-i Moqarrab at Moqassem-e Aela and then flowing towards the gardens of Qasr-e Dasht.

The water of the Farhadabad aqueduct was split into fourteen shares: allocated to the Khan school and reservoir's, while the remaining ten were distributed among prominent nobles of Fars, each receiving one share. These individuals were Sheikh Yahya, Sheikh Mohammad Hossain Sheikh al-Islam, Mirza Ahmad Veghar, Mirza Mohammad Reza Mostowfi; Mirza Abu Taleb Nawwab, Farrokh Mirza Qajar, Haji Mirza Hassan Fasa'i; Haji Mirza Karim Sarraf, Haji Mirza Abdullah Khan (the agent of Bandar Abbas), and Agha Mohammad Hossain Sarraf.

It is believed that prior to his removal from the governorship of Fars (Shaban 1298 AH), Farhad Mirza altered the allocation of some aqueduct shares to support the tomb (Takyeh) of Esmat al-Saltanah, his son Abdullah Mirza's wife. He dedicated the aqueduct's rewards to honor the memory of his parents and those of Naser al-Din Shah Qajar.

Keywords: Decree, Farhadabad Qanat, Farhad Mirza Mo'tamed al-Dowleh, Shiraz, Qajar Period.